

ОЛЕСЬ ГОНЧАР І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ НА ТЛІ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється проблема наукового осмислення постаті Олесь Гончар як людини і як прозаїка в контексті української літератури 60-х рр. ХХ століття, нетиповість його романів «Людина і зброя», «Тронка», «Собор» і новели «Кресафт», не вповні відповідних принципам соціалістичного реалізму, враховуючи й сучасні оцінки їх у критиці та літературознавстві.

Ключові слова: *епос, роман, новела, щоденники, шістдесятники, індивідуальний стиль, проблематика та ідея твору*

В статтє освещена проблема научного осмысления фигуры Олесь Гончар как человека и как прозаика в контексте украинской литературы 60-х гг. ХХ века, нетипичность его романов «Человек и оружие», «Тронка», «Собор» и новеллы «Кресафт», не вполне отвечающих принципам социалистического реализма, учитывая и современные их оценки в критике и литературоведении.

Ключевые слова: *эпос, роман, новелла, дневники, шестидесятники, индивидуальный стиль, проблематика и идея произведения*

The article is devoted to the problem of comprehension of Oles Honchar as a man and as a novelist in the context of Ukrainian culture in 60-th XX century. The specific features of his novels "Man and Arms", "Tronka", "The Cathedral" and short story "Kresaft" which do not concern to the principles of socialistic realism completely (including the newest critiques and literary studies deal with these compositions) are investigated.

Key words: *epos, novel, short story, diaries, sixtiers, individual style, problems and idea of a composition*

Олесь Гончар сформувався як соцреалістичний письменник, якою була і вся підцензурна література у радянській Україні до 60-х років, і не тільки. Безперечно, 60-ті роки виокремлюються в історії української літератури, як і в цілому – бутті українського народу. Шістдесятники як представники нової генерації української інтелігенції другої половини ХХ століття явили собою унікальний феномен культурно-національного руху. Шістдесятництво у багатьох своїх проявах стало завершенням майже вікової духовної еволюції української інтелігенції, підсумком розвитку її ідейно-культурної традиції. Феноменальність цього явища криється в його соціальному характері, тривалості існування, парадоксальності появи: відбулося шельмування

автора і його роману, посипалися звинувачення у націоналізмі та козакофільстві. Роман названо антирадянським, у якому виявлено суцільне «любование стариной». Особливо старався Дніпропетровський секретар обкому партії. «Дніпропетр[овський] юшкоїд №1 200 кг живої ваги)». Олексій Ватченко «довів», що книга шкідлива, а її автор має понести покарання за вільнолюбиві погляди, тобто за правду. Як не дивно, але до цього «сквернослава, батько продавця» приєднався й Петро Шелест, який двома днями раніше пообіцяв, що «говорити про неї на Пленумі не буде... і... зламав слово. Виступив. Підтримував дніпропетр. обжеру». Нам здається, що саме таке роздвоєння кращого представника української влади художньо виписано в особі Першого у новелі «Кресафт». Роман «Собор» вилучається з книгарень і видавництва і перебуває під забороною цілих двадцяти років. Поділяю тривогу покійного проф. А. Г. Погрібного про велике зло, яке йде від невидань або недовидань нашої спадщини. «В естетично-художньому плані, наприклад, це зло виявляється у тому, що естетичні, художні смаки кількох поколінь будувалися на основі вкрай неповної освіти, на основі ущербної інформації. Ми шукаємо причини загального зниження художніх смаків, що спостерігається у суспільстві? Неодмінно зважаймо і на відзначений фактор. Нарікаємо на прояви провінційності, що даються знаки вже й на нинішньому етапі нашої літератури? Також звертаймося до цієї причини» [8, с. 164].

Що може відчуті свідомі значущості своєї праці (а митець завжди максималіст і у своїх само вимогах, і у своїх самооцінках) людина після таких оцінок. Як після такого нехтування своєю працею знову сідати до робочого столу? Де знаходити сили для духовної реабілітації? У пізніших щоденникових записах О. Гончар відкриває свій стан широкому загалу: *«Після фадєєвського пострілу 13 травня (день, як і в Хвильового!) 1956 року чиновництво старанно приховувало передсмертний лист письменника. Тепер він проривається нарешті в газети. Тож читаємо: «Литература – это святая святых – отдана на растерзание бюрократам и самым отсталым элементам народа <...>. «Жизнь моя как писателя, теряет всякий смысл». Оце він, Фадєєв! Саме таким він мені завжди уявлявся. Зацькували вбивці. Ті ж самі, що й мені під час «соборної кампанії» радили в анонімках такий же вихід».* Мабуть, той біль і ті думи, які роїлися в голові, метафорично до реальних обставин, до того пекла, у якому автор опинився у кінці 60-х років, художньо виражено у романі «Циклон» як продовження «Людини і зброї». Письменник-фронтвик виповів у творі пекло Холодної гори серед липневої спекоти 1942-го, пекло страшніше за Дантове, яке довелося пережити йому як оточенню і яке переживають його персонажі. Ці сторінки роману *«Ірина Вільде назвала колись «геніальними...».* Отже, романом «Циклон» (1970), який має автобіографічну основу, Олесь Гончар і завершує це десятиріччя. Упродовж нього була ще ж і активна громадська робота: у 1959-му році його обирають головою Спілки письменників, незабаром – депутатом Верховної Ради СРСР і, без згоди письменника, – ще й членом ЦК Компартії України.

Ось де починається перевантаження: засідання, сесії, пленуми, з'їзди, Дні, декади української літератури, закордонні поїздки і – головні твори своєї письменницької біографії. Такими були його 60-і роки.

У цілому перша половина 60-тих років явила «вибух» романістів. З-поміж них: М. Стельмах з романом «Правда і кривда» (1960), Г. Тютюнник – «Вир» (1960-1961), Л. Первомайський – «Дикий мед» (1963), Ірина Вільде – «Сестри Річинські» (1964), П. Загребельний – «День для прийдешнього», Ю. Мушкетик – «Крапля крові» (1964), З. Тулуб – «В степу безкраїм за Уралом» (1964). «мабуть за всю до тодішню історію, припускає В. Дончик, – майже 45 років – в українській прозі не було стільки романів такого рівня і значення» [6, с. 238].

Посилення аналітичного начала, проблемності роману 60-х років означало на практиці звернення до таких питань, які відтворюють реальну, дійсність, пережиті й вистраждані автором, здобуті внаслідок самотійного аналізу життєвих типів і явищ, – тобто проблем, які тільки й мають ціну в мистецтві. Новий рівень роману 60-х років демонстрував тісну взаємозалежність концептуальних чинників змісту і форми, художньої концепції людини і системи образів, архітектоніки і стилю твору. Проблематика романів формується в морально-етичній, духовній сфері самої людини, її особистості, міри усвідомлення нею своєї ролі, позиції в житті, причетності до процесів навколишнього життя. «Поглиблення гуманістичного пафосу, увага до людської індивідуальності, до внутрішнього світу людини, - на думку В. Г. Дончика, – зумовлює поживлення ліричних засобів і спонукає письменників до психологічного аналізу, до пильного художнього розщеплення почуттів, думок, переживань персонажів» [6, с. 240-241]. Визначальною стильовою тенденцією 60-х років, особливо першої половини, був ліризм. Ліризм, що виступав досі як індивідуальна особливість небагатьох прозаїків у 40-50-х р. ХХ ст. (Ю. Яновського та О. Довженка), ставав стильовою тенденцією в прозі 60-х, відбиваючи зростання суспільної ролі особистості. На фоні епічно-описових, емоційно закритих конструкцій лірично- чи й публіцистично відкриті, суб'єктивно «зігріті» твори О. Гончара стали своєрідним поштовхом для потужної хвилі ліризму, яка стане домінантною і перебудує епос 60-х років. Постать О. Довженка на цьому рубежі чи не найголовніша. «Морально-етичні проблеми, які порушувала «Поєма про море» О. Довженка, – це проблеми, які потім вмислювалась, обговорювала, художньо освоювала радянська література упродовж 60-70-х років», – слушно зауважує В. Дончик [6, с. 223].

Відбулися своєрідні переформування і у співвідношенні: людина і обставини, і суб'єктивний фактор посідав і в літературі значніше місце (не зменшуючи, а посилюючи об'єктивність, правдивість художньої розповіді). Нова генерація письменників, шістдесятники, які, «на противагу апологетам соцреалізму, успішно децентралізували ідеологічний, певною мірою й соціальний чинник, що духовно узалежнювали людину. Натомість вони художньо «освоювали» *hoto-центризм* – залежність людини від багатьох

інших чинників: 1) ментального, 2) навколишньої природи, 3) міжособистісного, коли замість художньої моделі суспільство – людина – суспільство утверджувалась інша художня модель: людина – людина – людина в контексті соціуму...» [11, с. 169]. Антропоцентризм стає визначальною рисою творчого стилю письменників-шістдесятників.

Олесь Гончар із усією серйозністю сприймає ті зміни, що настали у житті, і включається в цей процес. «Кожен з нас мусить багато що подолати в собі, щоб бути достойним нашого життя і нашої мрії. Поки що в нас, в наших звичаях, багато ще варварства, дикості, і боротьбу проти цього треба вести послідовну, уперту, нещадну». Здається, що колосальний вплив на нього мав О. Довженко і його творчість. Про це свідчать записи у щоденнику, однакові «повороти» в їх долі та образи Валерія Голика, духовно вбогого демагога, з «Поєми про море» О. Довженка і Володьки Лободи, кар'єриста, «батькопродавця», із «Собору» О. Гончара.

Домінуюча тенденція літературного процесу 60-х років полягала у прагненні до життєвої й художньої конкретності, достовірності, до правдивого відображення загальних, визначальних рис життя сучасників. Тож із публікацією споминів старшого наукового співробітника літературно-меморіального музею І.П. Котляревського Алли Олександрівни Ротач відкрився ще один факт, який за її твердженням, ліг в основу сюжетної лінії роману «Собор». Щоб не реконструювати садибу І. П. Котляревського, за вказівкою вищих органів, по-злочинському були зняті дві меморіальні дошки з хати письменника. Як розповідав А.О. Ротач господар помешкання Павленко, це зробили троє чоловіків: директор музею А.Т. Залашко, сторож музею С.П. Білокінь та інспектор обласного управління культури С.М. Немчин 1967-го року у липні, у неділю о шостій годині ранку. «Довго ті дошки, – як стверджує Алла Ротач, – тримали в прибудові музею (тепер, здається, там фонди), потім їх викинули в підвал. А шкода, це теж історія і теж реліквія... Про цю пригоду одного разу ми розмовляли з Олесем Гончаром, і нашу оповідь він використав у романі «Собор»: усе достеменно, як було...» [10, с. 178–179].

Романом «Собор» Олесь Гончар протестує супроти зневаження України з її історією та культурою, супроти національного винищення, викриває явища духовного браконьєрства як епідемію, що вразила всю систему. Сміливість О. Гончара у зображенні «висуванця» Володьки Лободи очевидна: «Не Архімед, не Галілей – чиновник іде по світу, він тон задає... так, так, великий чиновник двадцятого віку. Ейнштейн ніщо в порівнянні з ним. Той відкриває, а цей вирішує. Кнопки натискає. Кладає резолюцію на твоїй долі, стипендію тобі дає. Для нього ми піддослідні. Він вважає своїм правом і навіть обов'язком будь-що обстругати нас, підігнати під свою подобу...» [3, с. 68].

Назва твору має дуже важливе значення не тільки тим, що привертає увагу, вона виражає весь зміст твору, його головну ідею, безпосередньо асоціюється з центральним персонажем – головним образом. «Назви, – як

стверджує С. М. Шаховський, – бувають символічні й конкретні, стислі й багатослівні, запозичені та новоутворені, а головне – талановиті й бездарні» [12, с. 352]. Ідейна спрямованість роману «Собор» виражена метафорою у слові-назві: усім разом, собором піднятися проти чиновника-руйнача, захищаючи свою історичну пам'ять і національні цінності. У фразі «Собори душ своїх бережіть!» відтворюється лейтмотив роману, який прочитується так: «Совість в душі бережіть!» словами Миколи Баглая автор вивів нову систему «ціннісних орієнтацій»: «І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчутти потребу все це берегти...» [3, с. 7].

Лірико-філософський роман «Людина і зброя» за важливістю моральних і філософських проблем, життєвою конкретністю й реалістичною переконливістю, поетичністю й емоційністю «знаменує» новий етап у творчій еволюції Гончара» [5, с. 245]. На відміну від «Прапороносців», у новому творі про війну прозаїк подає трагізм перших місяців війни, не оминаючи гострих етичних конфліктів. Зображує Дев'ятого, який кинув студбат у безглузду атаку, майже повністю загубивши його. Тема війни осмислюється заново і по-новому через два аспекти: через призму місця і значення людини в історії в цілому і в контексті війни та утвердження сили духу в межовій ситуації (за філософією екзистенціалізму). У романі розповідається про перші трагічні місяці війни на теренах України, про студентський батальйон, який докладає нелюдських зусиль, щоб вийти з оточення і уникнути німецького полону.

Основною у романі на фоні загальної трагедії народу є людина, її дух, сила, почуття, краса, велич і ницість, смерть і безсмертя. Антимілітаристська спрямованість роману визначена вже назвою. Підтвердженням є і заключні слова Богдана Колосовського: «...навіть гинучи, віритимете, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі» [4, с. 306]. «Ця війна мусить бути останню з усіх воєн, що були на землі, – роздумує вголос Колумб (таке прізвище він отримав за своє незвичне ім'я – Христофор – Г.Р.). досі все винаходили для війни, хіба ж не пора винайти щось – раз і назавжди! – проти неї. Земля – не полігон. Земля – це нива, щоб сіяти...» [4, с. 297]. Порівнюючи життєві випробування, які випали на долю О.Гончара, сприймаємо цю розповідь як авторську сповідь. «У романі оголюється ситуація, – зазначає проф. М. Наєнко, – за якої людський індивід у «цивілізованому» ХХ столітті опиняється в трагічній самотності (Богдан Колосовський протистоїть не тільки фашистському оточенню, а й тоталітарному режимові, який репресував його батька у 30-тих роках, і тепер зазіхає і на нього самого – Г.Р.). Єдине, що утримує його «на рівних» у цьому світі, це любов. Концептуальна поетизація любові у «Людині і зброї» контрастує з воєнним божевіллям, сприймається в інтерпретації О. Гончара як дальший розвиток ним гуманістичної концепції світу» [7, с. 269].

Звернімося до глибоко емоційних, поетичних «Листів з ночей оточенських», у яких для романтика Олесь Гончара наскрізним поняттям є любов – як вселюдське почуття, головна земна сила, що здатна вберегти, захистити, порятувати, відродити: «Думаю про тебе, далека моя любов. Чи ти була насправді? Чи я тільки вимріяв тебе? Ні, ти таки була, ти й зараз є по той бік усього цього жахливого, що нас розділяє. Жди, ми вийдем» [4, с. 304]. «Адже життя – це найперше любов!» – підтвердить цю думку письменник і в щоденниковому записі від 01.09.1989 року. Саме любов оживлює вже мертву душу Єльки із роману «Собор» і повертає її до життя. Любов як найвища сила людського буття є наскрізним мотивом усіх творів О. Гончара.

У «Людині і зброї», «Тронці» і в «Соборі» письменник вводить характерний і для його наступних романів «вимір вічності», «космосу», «майбутнього»: «І ось звідти, з тих сонячних міст, дивляться на нас чийсь очі: хто вони, оці обшарпані, змучені люди, що в темряві бредуть собі подібного (...). Мають повноводні ріки, а вмирають від спраги. Будують десятиліттями, щоб потім знищити за одну мить (...). Чому не бережуть свою чудову планету, ім'я якій Земля?» [4, с. 299]. І коли ті, далекі, прийдучі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори!» [3, с. 6].

У прозі О. Гончар помітно виступає передовсім автор-оповідач, що солідарний з персонажем, чи сам персонаж, який відповідає себе, свою долю, чи авторський голос «за кадром», що є індивідуальною особливістю автора. Усі твори 60-х років ХХ століття – і лірико-філософський роман «Людина і зброя», і роман у новелах «Тронка», і лірико-публіцистичний роман «Собор», і психологічна новела «Кресафт» – є складником найкращої літератури шістдесятників розширює стильовий діапазон прози другої половини ХХ століття, презентуючи особливу форму реалізму – поетичний реалізм, зразки якого знаходимо і у світовій літературі. Тема Олесь Гончара і його творчості – не вичерпна, і все нові дослідники нинішнього століття, осмислюючи історію української літератури ХХ століття, будуть визначати його місце «різною мірою – залежно від переконань і системи художньо-естетичних критеріїв...» [11, с. 326].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар В. Усім тим, хто шанує Олесь Гончара, моя сердечна подяка (переднє слово) // Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара [Текст]: монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 3–4.
2. Гончар О. Щоденники: Т. 3 (1984 – 1995). – 2004. – 606 с.
3. Гончар О. Т. Собор: Роман. [Текст] / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1989. – 270 с.
4. Гончар О. Твори У 6 т. / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 4. – 1978. – 566 с.

5. Дзюба І. У діапазоні від мистецтва до політики // Авторитет. Література і критика в час перебудови: Статті, есе, інформація; [укладач Г. М. Сивокінь]. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 87 – 116.
  6. Дончик В. Г. Український радянський роман: Рух ідей і форм. [Текст] / В. Г. Дончик. – К.: Дніпро, 1987. – 428 с.
  7. Наєнко М. Олесь Гончар // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. – Кн. 2: Друга половина ХХ століття; [за ред. В. Г. Дончика]. – К.: Либідь, 1998. – С. 267–273.
  8. Погрібний А. Олесь Гончар: Початок по життєвого випробування (ювілейне та полемічне опісля 80-річчя від дня народження письменника) // Погрібний А. класики не за підручником. – К.: Школяр, 2000. – С. 113–131.
  9. Погрібний А. Ще раз про забуті імена та «білі плями» // Авторитет. Література і критика в час перебудови: Статті, есе, інформація; [укладач Г. М. Сивокінь]. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 159 – 177.
  10. Ротач А. Гіркі і світлі тридцять літ і три роки: Про заснування полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського та його перших працівників (до 60-річчя музею) // Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2012. №1 (26). – С. 164 – 182.
  11. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. [Текст] / Л. Тарнашинська. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 534 с.
  12. Шаховський С. М. Уроки радянської класики: Літературно-критичні статті. [Текст] / С. М. Шаховський. – К.: Дніпро, 1989. – 419 с.
- УДК 821.161.2